

על פי דרכם טלי מרים פרנר

על פי דרכם

ילדים וילדות באשכנז

טלי מרים פרנר

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' אלישבע באומגרטרן, פרופ' מוטי גולני,
פרופ' מוטי זלקין, מר יחזקאל חובב, מר צבי יקותיאל, פרופ' יעקב שביט

מנהלת ההוצאה לאור: מעין אבינרי־רבהון
עורך ראשי: יחזקאל חובב

עריכה לשונית: רעות יששכר
הפקה והבאה לדפוס: טניה שרם

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
מכון ליאו בק ירושלים
קרן יורן־שניצר לזכר הוריהם חנה ושמואל, אוניברסיטת תל אביב
המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל אביב

מסת"ב 9-349-227-965-978

מספר קטלוגי 185-677

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ח
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה: דפוס מאורי־ולך בע"מ
ירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
14	א. ילדות כנושא מחקר
17	ב. מצב המחקר: חקר הילדים והילדות בחברה היהודית
19	ג. הגדרות: זמן, מרחב, ילדות
25	ד. גישות מתודולוגיות והמחקר ההיסטורי של הילדות
28	ה. המקורות
30	ו. מהלך הספר
35	פתיחה: יום בחיי ילדים
43	פרק ראשון: ילדים בחיק המשפחה
45	א. מבנה המשפחה האשכנזית בעת החדשה המוקדמת
47	1. מספר הילדים במשפחה
49	ב. ילדים במשפחה: אידאלים ומציאות
51	1. הטיפול בילדים ועולם הרגשות המשפחתי
58	2. גידול ילדים: הבחינה הכלכלית
59	3. התעללות, הזנחה, נטישה ורצח
63	ג. ברכת הילדים והממד המקודש של המשפחה
70	ד. ילדים וקרובי משפחה אחרים
72	1. יחסים בין אחים
74	2. סבים וסבות
78	3. דודים ודודות
80	4. הורים חורגים

83	ה. ילדים וקשרי משפחה בעת החדשה המוקדמת
85	פרק שני: החינוך הביתי וההכשרה המקצועית
86	א. חינוך בגיל הרך
88	ב. החינוך למצוות והעשייה הדתית הביתית
98	ג. לימוד עיוני במסגרת הביתית
102	ד. חינוך הבנות ולימודן בבית
106	ה. הכשרה מקצועית ושוליינות
111	ו. עבודה בבתי זרים
115	ז. מן הבית אל העולם: מקומה המשתנה של המשפחה
120	פרק שלישי: מוסדות החינוך
120	א. הכניסה לתלמוד תורה
129	ב. החדר
131	ג. מוסדות הלימוד היהודיים בהקשרם ההיסטורי
135	ד. התלמידים
138	1. בנות בחדר – הילכו שניהם יחדיו?
142	2. תלמידים אחרים שנעדרו מן החדר
144	ה. מקום הלימוד
147	ו. מסגרת הלימודים
147	1. מספר התלמידים ושעות הלימוד
151	2. חופשות והפסקות
153	ז. תוכני הלימוד
160	1. ספרי לימוד ועזרי לימוד
161	2. ענישה ואלימות גופנית בחדר
163	ח. החדר: הערכה מחדש
167	נספח לפרק השלישי: סדרי הלימוד
171	פרק רביעי: ילדים ומוסדות הקהילה
172	א. חברות ומוסדות בקהילה היהודית
175	1. החברות וארגוני הצדקה

177	ב. הטיפול בילדים
177	1. חינוך וחברות 'תלמוד תורה'
181	2. התמודדות עם ילדים פושעים
185	3. יתומים בין משפחה לקהילה
201	ג. ילדים במוסדות הקהילה
201	1. חברות בחברות הצדקה
203	2. תפקידי ילדים בקהילה
206	ד. ילדים וקהילה בעת החדשה המוקדמת – יחסים משתנים
206	1. ילדים במרחב הציבורי
207	2. ילדים וצדקה
208	3. ילדים בין הורים לקהילה
211	פרק חמישי: בית הכנסת
214	א. ילדים בבית הכנסת – אורחים בלתי קרואים?
214	1. פעוטות ובנות
222	2. 'ועושין חוצפות גדולות': התנהגות לא ראויה בבית הכנסת
223	ב. טקסי ינקות – מפגשים ראשונים עם בית הכנסת
223	1. קריאת שם
225	2. טקס הבאת הווימפל
227	ג. 'שמחת תינוקות הוא': מנהגי ילדים בבית הכנסת
229	1. מנהגים מיוחדים לילדים
234	2. ילדים וספר התורה
244	ד. ילדים ובית הכנסת בעת החדשה המוקדמת
245	1. שוליים לעומת מרכז
246	2. קהילה ומשפחה
248	3. ליטורגיה מגוונת
250	פרק שישי: טקסי חיים וחגיגות
250	א. טקסי חיים
252	1. ברית המילה וערב הברית
257	2. טקס חולקרייש

261	3. חתונה ושבת שבע ברכות
266	ב. חגיגות
268	1. "כיצד מרקדין?" חגיגות קהילתיות בין מבוגרים לילדים
275	2. חגי הילדים: ל"ג בעומר, ט"ו בשבט וט"ו באב
277	ג. ילדים, טקסים וחגיגות
277	1. פנים וחוץ
278	2. ילדים בין סדר לאי־סדר
279	3. ילדים וקשרים חברתיים
281	סיכום: ילדים וילדות באשכנז בעת החדשה המוקדמת
281	א. תפיסות של ילדות
282	1. ייחודיות התפיסה הילדית
282	2. הילדות כתהליך חינוכי
283	3. תפיסה חיובית של ילדים וילדות
284	4. ילדים כגורם אקטיבי
284	ב. ילדים וקהילה
285	1. ילדים כגורם הזקוק להתערבות ולהגנה קהילתית
285	2. ילדים כחלק אינטגרלי מן הקהילה
289	ביבליוגרפיה
289	א. מקורות ראשוניים
289	1. כתבי יד
289	2. מקורות מודפסים
297	ב. מחקרים
311	רשימת האיוורים
313	מפתח

פתיחה

יום בחיי ילדים

אבל האם יהיה מי שיזכור אותנו בעוד אלף שנים? האם עוד תישמר אז אותה נשמה עתיקה שברחמה הלח והפרטי יבהב הצל החולף של מעשינו וחלומותינו? האם, נטול איברים פנימיים, דחוס נוזלים ממוחשבים, ממוזער בחכמה ובאוויר, יעלו גם בו, יהיה שמו אשר יהיה, הרצון או הגעגוע לפנות אלף שנים אחורה ולחפש אותנו, כפי שאתה מחפש עכשיו את גיבוריך? אבל האם ניתן יהיה בכלל למצוא משהו?¹

להיסטוריונית, שלא כמו לסופרת, אין החופש לדמיין את עולמם הפנימי, את רגשותיהם ואת תחושותיהם של מי שחיו בעבר. עליה לנסות לשחזר אותם על סמך העקבות שהשאירו – טקסטים, איורים, מצבות ומבנים. כיצד נוכל להבין את חייהם של מי שהשאירו לנו רק רמזים אחדים לשגרת יומם, לאורח חייהם, למבנה ביתם ולהתנהגותם? וכיצד אפשר לכתוב עליהם בלי להתייחס לרגשותיהם ולעולמם הנפשי? בעמדה הנמצאת בין תפקידה של ההיסטוריונית, הנסמכת על התעודות שבידיה בלבד, ובין הסופרת, הרשאית לתת דרור למחשבותיה, נמצא פרק זה. בשורות הבאות אנסה לתאר בקצרה את סדר יומם של ילדים בראשית העת החדשה. הניסיון לתאר את היום-יומי והרגיל נתקל בקשיים רבים: המקורות שותקים בדרך כלל בכל מה שקשור לקבוע ולרגיל, ורק מבין השיטין ומתוך לימוד על דרך השלילה ניתן להסיק על הרגיל והמקובל. שאפתי להביא כאן את התמונה הממוצעת, והתיאור שיובא להלן לא תקף לכלל הילדים. התיאור הכללי המופיע בפרק מקדים את הדיון הממוקד בנושאים נקודתיים יותר שיבוא בהמשך, ונועד לתת תחושה כללית של העולם שבו עוסק הספר. כשאר חברי הקהילה, יש להניח שגם הילדים התעוררו לקול דפיקות השמש:

1 אברהם ב' יהושע, מסע אל תום האלף, תל אביב תשנ"ז, הקדמה.

פתיחה

בחורף מיד עם הגץ החמה, ובקיץ ככל הנראה בשעה ארבע וחצי לפנות בוקר. הדפיקות נועדו לכנס את חברי הקהילה לתפילה, אך גם בבית פנימה ניכרה תכונה. המיטות סודרו אחרי שנת הלילה, ומהבנות ציפו כי תלמדנה לסדר את המיטה בעצמן או לפחות להשגיח על המשרתת בזמן שזאת טיפלה במצעים. אם החלו נשות הבית או המשרתות לבשל יש להניח כי הבנות סייעו על ידן או התבוננו במתרחש.²

ההשכמה בבוקר בוודאי לא הייתה פשוטה, בעיקר בימות החורף, ובכל זאת, בנים שלמדו אצל מלמד מחוץ לבית התעוררו אולי בשעה מוקדמת, ולמדו שעה-שעתיים לפני תפילת שחרית. בקיץ החלו הלימודים בחדר אחרי תפילת שחרית, ונמשכו, הן בחורף הן בקיץ, במשך היום כולו עד תפילת ערבית.

בימי הביניים נהגו האנשים לישון עירומים,³ ואולי כך היה מקובל גם אצל ילדים, הן בימי הביניים הן בראשית העת החדשה. לכן יש להניח שהבגדים שהיו ברשותם של ילדים נועדו לשעות היום, ואולי היו גם בגדים מיוחדים לימי חג ושבת. אם כן מה לבשו ילדים כאשר קמו בבוקר?

מחקר על בגדים של ילדים מן המעמד הבינוני והנמוך באנגליה גילה כי בגדיהם של רוב הילדים נעשו מפשתן, צמר גס ואריגים גסים אחרים. ההבדלים המעמדיים בין ילדים באו לידי ביטוי בעיקר באיכות הבד יותר מאשר בסוג הבד, ובכמות הבגדים מאריגים משובחים במיוחד. כלומר, אף על פי שמרבית בגדיהם של הילדים נעשו מאריגים פשוטים, עמדו לרשותם גם בגדים מאריגים יקרים כגון כותנה, משי ועור, אבל מספרם של אלה השתנה בהתאם למעמדם החברתי. בין הבגדים שלבשו ילדים במאה השבע עשרה מוזכרים מכנסיים, חולצות ומעיל עליון קצר. בנים גדולים לבשו מכנסיים ארוכים, ועם בגדיהן של בנות נמנו מעיל עליון ושמלה.⁴

כמו בחברה הנוצרית, גם לבושם של ילדים יהודים היה דומה ככל הנראה ללבוש הוריהם. יש להניח שבגדיהם של הבנים הקטנים היו דומים לבגדי הנשים בסלסוליהם ובקישוטיהם. מתקנות הצניעות אנו לומדים, על דרך השלילה,

2 משה ב"ר העניך, ברנט שפיגל, באסיליה שס"ב, פרק מו; Barbara Hanawalt, 'Childrearing among the Lower Classes of Late Medieval England', *Journal of Interdisciplinary History*, 8, 1 (Summer 1977), pp. 1–22

3 ענת קוטנר, בנשף בערב יום: הלילה במוצאי ימי הביניים באשכנז, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ח, עמ' 165, וראו ההפניות שם.

4 Margaret Spufford, 'Fabric for Seventeenth Century Children and Adolescence Clothes', *Textile History*, 34, 1 (2003), pp. 53–59, 61

יום בחיי ילדים

שבגדיהן של הבנות היו דומים לאלה של נשים מבוגרות ועוטרו לעתים ברקמות כסף וזהב, בגדילים ובקישוטים נוספים. בגדים חדשים נתפרו לקראת החגים, והיה מקובל להחליף את בגדי הילדים פעם בשנתיים לכל היותר.⁵ ילדים חיכו בקוצר רוח לקבל את בגדיהם החדשים והתפארו בהם בפני חבריהם. למרות האזהרות של בעלי המוסר וההגבלות שנקבעו בתקנות הקהילות נהגו הורים להלביש את ילדיהם בבגדים מפוארים וחדשים, ככל שידם הייתה משגת, וככל הנראה, גם כשידם לא הייתה משגת.⁶ עם זאת היו בוודאי הורים שהקשיבו לעצתו של משה ב"ר העניך, בעל ספר המוסר 'ברנט שפיגל', והלבישו את ילדיהם בבגדים ישנים ולא השקיעו בהם ממון רב.⁷

לבושם של ילדים היה ביטוי למסירותם של ההורים. בגדים ישנים וקרועים או בגדים שאינם הולמים היו סימן להזנחה מצד קרוביהם. כך, לדוגמה, מציין מחבר האוטוביוגרפיה האנונימית מבוהמיה (נולד 1668), כי בגיל אחת עשרה עוד לא היו לו 'מכנסים הנקראים הויזן' והוא הלך 'יחף בלי מנעלים ואין משגיח'.⁸ עובדות אלו מעידות, לדעתו, על מידת ההזנחה שהזניחה אותו אשת אביו. לעומת זאת, ילדים זכרו לטובה בבגרותם את מי שהלביש אותם בבגדים חדשים ומתאימים.

הרגלי הלבוש היו חלק אינטגרלי מההרגלים שהורים היו אמורים להקנות לילדיהם, ובעיקר היציאה למרחב המשותף בראש מכוסה ובנעליים. האם כיסו ילדים יהודים את ראשם? רבי יצחק מווינה מעיד כי בימי הביניים ילדים לא כיסו את ראשם, ולפי הוראת ה'ברנט שפיגל' כי יש לקשור את הכובע מתחת לסנטרו של הילד כדי שלא יוכל להסירו, נראה כי הורים אכן לא הקפידו על כך במיוחד.

5 משה גראופה, תקנות ג' קהילות, אלטונה-המבורג-ונויבק, מקורות לארגון הקהילות במאה ה-17 וה-18, ב: נוסחי התקנות, המבורג תשל"ג, עמ' 104-105. 'יעקב פרנק מספר כי היו תופרים לו בגד חדש לכל חג. ראו: יעקב פרנק, דברי האדון: דבריו של יעקב פרנק כפי שנכתבו בידי חסידיו בסוף המאה הי"ח, תרגמה פאניה שלום, בעריכת רחל אליאור, ירושלים תשנ"ז, סעיף 220. תודתי נתונה לפרופ' רחל אליאור על הרשות להשתמש במהדורה הזמנית של התרגום. וראו גם: תקנות מהחברא קדישא דמגדלי יתומים נתיסד בס"ד פה ק"ק פיורדא שנת תקכ"ג לפ"ק, פיורדא [?] תקע"ט, סימן כה.

6 שמעון דובנוב (מהדיר), פנקס המדינה, או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא, ברלין תרפ"ח, עמ' 68, סימן שיד.

7 ברנט שפיגל (לעיל, הערה 2), פרק מו.

8 אלכסנדר מרכס (Alexander Marx), 'אוטוביוגרפיה אנונימית מהמאה ה-17 מבוהמיה ומורביה', *Jewish Quarterly Review*, 8 (1917-1918), p. 279.

פתיחה

האם כיסו ילדות את ראשן? יאיר חיים בכרך מזכיר 'רדיד' שהוא 'מנהג הבתולות', אך ספר 'לב טוב' מעיד על כך שבימיו הלכו הנשים הלא נשואות בגילוי ראש.⁹ רבים מן הבנים יצאו מוקדם בבוקר מהבית והמשיכו הישר מן התפילה למקום הלימודים. הילדים שלמדו אצל המלמד היו חוזרים הביתה לאכול ארוחה אחת באמצע היום ושבו לביתם רק אחרי תפילת ערבית. כלומר, אותם ילדים שלמדו במוסד לימודים או בביתו של המלמד בילו שם את רוב יומם. נוכל רק לשער בדמיוננו מה בדיוק עשו הילדים במשך כל היום אצל המלמד. מלבד שעת הלימוד הפרטית שזכה לה כל ילד, נראה ששאר הזמן הועבר בלימוד עצמי ובחזרה על חומר הלימודים. האם באמת נוצל כל הזמן ללימוד או שמא היה 'ביטול זמן' דבר נפוץ בחדר, וילדים שיחקו, השתובבו ועסקו בעניינים שונים בשעות הארוכות שבילו לכאורה בלימודים?

רוב הבנים למדו במוסדות לימוד מחוץ לבית, אך בנים אחרים, בעיקר ממשפחות עשירות או ממשפחות רבניות, למדו בבית עם מלמד שהגיע לביתם או עם אחד המבוגרים במשפחה, בדרך כלל האב. לבנים אלו היה הבית המקום המרכזי שבו בילו את ילדותם, ממש כמו מרבית הבנות.

מה עשו ילדים שלא למדו במסגרת מסודרת או בתקופות שבהן לא למדו? מן הבנות היה מצופה להיות מעורבות בעבודות הבית. היו בנות שקיבלו הכשרה מקצועית מחוץ לבית ולמדו מלאכה אצל אישה מומחית. יש מקום לשער שבמקרים מסוימים כללה ההכשרה המקצועית גם מידה ידועה של לימודים עיוניים.¹⁰ ההכשרה המקצועית הנפוצה ביותר לבנות הייתה מלאכת התפירה ועבודות טקסטיל שונות. מלאכה זו הן למדו בביתן או בבית נשים מומחיות. ידוע גם שילדים וילדות סייעו בפרנסת המשפחה. ילדות עבדו גם כסדריות דפוס או עסקו במלאכת יד.¹¹

9 על כיסוי הראש של ילדים ראו: יצחק מווינה, ספר אור זרוע, זיטאמיר תרכ"ב, א, סימן תשנב; ב, סימן מג; ברנט שפיגל (לעיל, הערה 2), פרק מו; יאיר חיים בכרך, שאלות ותשובות חות יאיר, רמת גן תשנ"ז, סימן קצו; יצחק ב"ר אליקים, ספר לב טוב, פראג ש"פ, נא ע"א.

10 כך אפשר אולי לשער מן העובדה שהמורה הייתה גם אשתו של המלמד. ראו: 'תקנות ניקולשבורג', משה גידמן, התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, ג, וארשא תרנ"ט, תקנה ג.

11 חוה טורניאנסקי, פולין: פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, יחידה 7: לשון, חינוך והשכלה במזרח אירופה, תל אביב תשנ"ד, עמ' 53; אברהם במהר"ר בנימין זאב, ספר פירוש על עשר עטרות, המבורג תנ"ח, הקדמה, ב ע"ב – ג ע"א; Jerold C. Frakes (ed.), *Early Yiddish Texts, 1100–1750*, Oxford 2004, pp. 749–750

יום בחיי ילדים

גם בנים קיבלו הכשרה מקצועית והתכוננו לעיסוק בסוגים שונים של מלאכות, והם עבדו במגוון רחב של עבודות: לשמש הקהילה היה נער עוזר, וכך גם למלמד; נערים צעירים שימשו מלווים ומלמדים לילדים קטנים ועסקו גם במסחר ובמלאכה.¹² שעות העבודה של הילדים העובדים תאמו, כך נראה, את שעות העבודה של המבוגרים, ונמשכו למעשה על פני כל היום.

שעות הפנאי של ילדים מצטיירות בתקנות הקהילות כזמנים שבהם ילדים בעיקר הרעישו ופגעו בסדר הציבורי. ואכן המציאות דומה לנעשה בחברה הלא יהודית: רבים ממשחקי הילדים, כמו גנבת פירות מהעץ ומשחקים הקשורים להבערת אש, נמצאו על הגבול הדק שבין משחק ובין הפרת החוק או הסדר, ואולי מסיבה זו מעשיהם של הילדים מתוארים באופן כה שלילי בתקנות. עם זאת, אפשר למצוא גם משחקים תמימים יותר. כמו בציור המפורסם של ברויגל, המציג עשרות משחקי ילדים, גם המקורות היהודיים מציינים מגוון רחב של משחקים. משחקים באגוזים, באבנים, בקלפים, בקוביות ובכדורים היו ככל הנראה הנפוצים ביותר.¹³ אלו נזכרים הן בתקנות, הן בספרות המוסר, הן בזיכרונותיהם של בני התקופה. עוד מוזכר משחק שכלל 'קוגל וקעגל' – מעין באולינג עם קונוס וכדור.

אופי אחר של משחק היה חיקוי מעשי המבוגרים: קידושי שחוק היו למשחק מסוכן במיוחד, ותוצאותיו מופיעות בספרות השו"ת. לעתים ה'כלות' היו ממש ילדות קטנות, בנות פחות משנים עשרה שנה. משחקי הילדים היו עלולים לגלוש להתנסויות מיניות או למעשים שעל גבול המיניות, בעיקר כאשר נערים מבוגרים יותר שהו במחיצת ילדים צעירים.¹⁴

12 אשר בר אליעזר הלוי, ספר זכרונות שמינה לחמו, ברלין תרע"ג, עמ' 5-7; אוטוביוגרפיה אנונימית (לעיל, הערה 8), עמ' 285; Salomon Adler, 'Die Entwicklung des Schulwesens der Juden zu Frankfurt am Main bis zur Emanzipation', *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, 19 (1928), p. 270; דניאל י' כהן (עורך), ג' קהילות אה"י: תקנות הקהילה משנת תמ"ו <מהדורת תפ"ו>, ורישומים שונים מפנקס התקנות, פנקס הכרוזים, פנקס השמש ונאמן הקהילה ופנקסי מעשה בית דין, ירושלים תשכ"ח, תקנה קסה; תקנות ק"ק אלטונה (לעיל, הערה 5), עמ' 252-253.

13 ספר מהרי"ל: מנהגים, מהדורת יעקב שפיצר, ירושלים תשס"ה, הלכות שבת, סעיף ל; הלכות יום כיפור, סעיף ז; שלמה בן יחיאל לוריא, ים של שלמה, ביצה, פרק א, סימן לד. לרשימת משחקי ילדים מהעולם הלא-יהודי ראו: Keith Thomas, 'Children in Early Modern Europe', *Children and Their Books*, ed. Gillian Avery and Julia Briggs, Oxford 1989, pp. 45-77.

14 יעקב כ"ץ, 'נישואין וחי אישות במוצאי ימי הביניים', ציון, י (תש"ה), עמ' 37, הערה

פתיחה

נראה כי הייתה הבחנה מגדרית בין משחקי בנות למשחקי בנים. בתולדות מוזכרות לעתים קרובות בהקשר של טיול ברחובות, שירה וריקודים, בעיקר בחתונות. לבנות קטנות הכינו מעין כתר, כמו זה שהיה לראשה של הכלה ביום חופתה, ואולי אפשר למצוא גם כאן רמז למשחקים ב'חתן וכלה'.¹⁵

כאמור, משחקיהם של ילדים יהודים היו דומים, ואף זהים, לאלה של בני גילם הנוצרים, אך אחד ההבדלים הבולטים בין תרבות המשחק של ילדים יהודים לזו של ילדים נוצרים היה היעדרן של בובות. אלישבע באומגרטרן וישראל תא-שמע לא מצאו שום אזכור לבובות במקורות מימי הביניים, ונראה שהן נעדרות גם מטקסטים מן העת החדשה המוקדמת. ההימנעות ממשחק בבובות נבעה, ככל הנראה, מהדיבר השני – 'לא תַעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל וְכָל תְּמוּנָה'.¹⁶ ועדיין, מפתיע לגלות שבובות אינן מוזכרות אפילו על דרך השלילה, אף שהיו צעצוע כה חשוב ומרכזי אצל ילדים, ובמיוחד אצל ילדות, בעולם הכללי.

יעקב פרנק (1726–1790) מרבה להזכיר במשליו משחקי ילדים ומתפאר במעשי הקונדס שלו.¹⁷ דבר זה עשוי ללמד שמשחקי הילדים היו מוכרים וידועים לכול וכן שנתפסו כבעלי משמעות מטפורית. מספרות השאלות והתשובות אפשר ללמוד כי המשחק נתפס כדבר טבעי וראוי לילדים. כך משחקי כדור למשל, שנאסרו על מבוגרים ביום טוב, הותרו לילדים כי הם 'שחוק של ילדים'.¹⁸ יש להניח שכיוון שסדר יומם של ילדים, ובעיקר בנים, היה עמוס מאוד, התרחשו רוב המשחקים

100; יעקב ריישר, שו"ת שבות יעקב, למברג תרכ"א (דפוס צילום: ירושלים תשל"ב), ב, סימן קלב; מאיר איזנשטאט, שו"ת פנים מאירות, למברג תרנ"ט (דפוס צילום: ניו יורק תשכ"ב), א, סימן נג; יאיר חיים בכרך, שו"ת חוט השני, ירושלים תש"ל, שאלה נא; משה ב"ר אהרן מוראפטשיק, כיצד סדר משנה, לובלין שצ"ה, עמ' צג. רמזים להתנהגות הומוסקסואלית בקרב נערים אפשר למצוא גם אצל יוסף ב"ר משה, לקט יושר, א-ב, ברלין תרס"ג-תרס"ד; ב, עמ' 39.

15 יוסף יוזפא האן נויירלינג, ספר יוסף אומץ, פרנקפורט תרפ"ח (הוצאה חדשה: ירושלים תשכ"ה), עמ' 277. ריקוד בחתונה: תקנות ק"ק אלטונה (לעיל, הערה 5). טיול ברחובות: ג' קהילות אה"ו (לעיל, הערה 12), תקנה פז [פז], עמ' 238.

16 שמות כ, ג. לדיון בשאלת המשחק בבובות ראו: אלישבע באומגרטרן, אמהות וילדים בחברה היהודית בימי הביניים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, עמ' 307–309. על פי תא-שמע, הכותב הראשון המזכיר בובות הוא כנראה המהר"ט במאה השש עשרה בטורקיה. ראו: ישראל תא-שמע, 'על יום ההולדת בישראל', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 19–24.

17 דברי האדון (לעיל, הערה 5), סעיפים 437, 692, 943, 1020, 1036, 1241, 1277, 1309.

18 ים של שלמה (לעיל, הערה 13), מסכת ביצה, פרק א.

יום בחיי ילדים

בשבתות וימים טובים. מעגל החגים היהודי סיפק הזדמנויות למשחקים מיוחדים: סתירת הסוכה, שרפת הסכך ושימוש באבקת שרפה בשמחת תורה, הצגת המגילה בפורים ובחנוכה משחק בנרות.¹⁹ בכלל, בחנוכה ובפורים נקטה גישה סובלנית יותר כלפי משחקים, בעיקר משחקי הקלפים והקובייה, שנאסרו בשאר ימות השנה. האם ילדים קראו בשעות הפנאי שלהם? בתקופה זו עוד לא היו ספרים שנועדו לילדים, אך אפשר להניח שילדים קראו בספרים לכל המשפחה, למשל סיפורי המעשיות או הספרות המחורזת ביידיש ואפילו ספרי המוסר. מסיפוריו של יעקב פרנק אנו יודעים שעייין בספר מנהגים (ואולי הייתה זו הגדה של פסח?) ונבהל מאוד מן האירור המתאר את פרעה רוחץ בדם תינוקות יהודים. שלמה מימון מספר על הספרים שקרא בילדותו. בייחוד הוא נמשך אל הצוירים ופיתוחי העץ שעיתרו את ספרי אביו, ועסק בהעתקתם במקום להתמקד בלימוד.²⁰

סביר לחשוב שחייהם של ילדים יהודים הצטמצמו לרחוב היהודי, שבו היו מוגנים מפני העולם החיצוני הנוצרי. לא נותרו בידינו עדויות על המפגש בין ילדים יהודים לילדים נוצרים או בין ילדים יהודים לסמלים נוצריים – כנסיות, קתדרלות, פסלים או אנשי דת, וקשה לדעת מה היה יחסם של ילדים לעולם הזר שהקיף אותם. עם זאת אפשר שלילדים יהודים היה סיכוי רב יותר לראות את העולם שמעבר לגבולות עירם מאשר לילדים נוצרים, בשל גירושם, מעברים מעיר לעיר ומסעות עסקים של ההורים. אפשר לדמיין מפגשים בין ילדים מקהילות שונות ברחוב או בחדר שבמהלכם הם מחליפים מידע על המנהגים, הנוף והתרבות במקומות שונים.

עם רדת הלילה התכוננו בני הבית לשינה. בשלב זה של היום יש להניח שהילדים רובם ככולם שהו תחת קורת גג מסוימת – אם בבית הוריהם, אם בבית הקרובים או האנשים שגרו אצלם ואם בבית המלמד. מבנה חדר השינה בחברה היהודית בימי הביניים נחקר לאחרונה לעומק.²¹ הגם שחלו שינויים בתרבות החומרית משלהי ימי הביניים לראשית העת החדשה, נראה כי סידורי השינה לא השתנו באופן דרמטי. באופן כללי אפשר לומר שאנשים לא היו רגילים לישון לבד – לא בחדר ואף לא במיטה עצמה. אך היכן ישנו ילדים? האם הייתה להם מיטה משלהם? חדר

19 תקנות ק"ק אלטונה (לעיל, הערה 5), עמ' 14–15; ספר מהרי"ל (לעיל, הערה 13), הלכות חג הסוכות, סימן ח; לקט יושר (לעיל, הערה 14), א, עמ' 153.

20 דברי האדון (לעיל, הערה 5), סעיף 525; שלמה מימון, חיי שלמה מימון, תרגם י"ל ברוך, תל אביב תש"ב, עמ' 68–71.

21 קוטנר (לעיל, הערה 3), עמ' 140–169.

פתיחה

משלהם? גם בביתה של גליקל, בית עשיר ואמיד, ישנו הילדים איתה בחדר ושתיים מהילדות אף חלקו מיטה זו עם זו. שלמה מימון, למשל, חלק מיטה עם סבתו. זקנתו נזפה בו על שבילה את הלילות בקריאה מפני שהיה לה קר לישון במיטה לבדה. ילדים חלקו מיטות כאשר ישנו בבתי זרים, בבית המלמד למשל. עם זאת, מן המתואר ב'ברנט שפיגל' עולה כי לילדות היו אולי מיטות משלהן.²² בכל מקרה, נראה כי ילדים לא ישנו בהכרח עם הוריהם ואף יש מקורות לא מעטים המעידים על כך שהם ישנו בנפרד מההורים.

נוכחותם של ילדים בבית הייתה מורגשת גם בלילה. הושארו נרות דולקים למען ילדים שפחדו מהחושך. הפחד מהחושך היה רב כל כך שנעשו סידורים מיוחדים כדי לוודא שיהיה נר דולק במהלך השבת ועם רדת החשכה בשבת אחר הצהריים, לפני ההבדלה. סיבה אחרת להשארת נרות דולקים הייתה אולי הצורך לטפל בילדים, ובעיקר בתינוקות, בשעות הלילה. נראה שהצורך בתאורה עלה על הסכנות שבהשארת נר דולק בלילה.²³

חיי היום-יום של ילדים יהודים, כפי שהם משתקפים במקורות, היו עמוסים ומלאים. הם בילו את תקופת ילדותם בחללים ובמקומות צפופים והומים – הבית, מקום הלימוד, בית הכנסת, הרחוב היהודי הצפוף – ובחברתם של אנשים שונים, בדרך כלל לפחות עם מבוגר אחד. תרבותם החומרית הייתה עשירה יחסית – היו להם משחקים וחפצים משלהם, ובגדיהם היו עשויים להיות מקושטים ומרהיבים. אלה הילדים והילדות גיבורי הספר.

22 חיי שלמה מימון (לעיל, הערה 20), עמ' 71; כיצד סדר משנה (לעיל, הערה 14), עמ' צג; ברנט שפיגל (לעיל, הערה 2), פרק מו; גליקל בת יהודה לייב, גליקל: זיכרונות, ההדירה ותרומה חוה טורניאנסקי, ירושלים תשס"ו, עמ' 331.

23 נראה שבאופן כללי היה נהוג להשאיר את הנרות דולקים עד שיכבו מעצמם. ראו: חיי שלמה מימון, שם, עמ' 71. על השארת אור דולק במהלך הלילה כולו ועל תאורת הלילה בכלל ראו: קוטנר (לעיל, הערה 3), עמ' 17–33; לקט יושר (לעיל, הערה 14), עמ' 56; יוסף אומץ (לעיל, הערה 15), סימן תרח, עמ' 135. על סכנת השרפה בלילה ראו: קוטנר (לעיל, הערה 3), עמ' 67–78.

Abstract

period was the time of the formation of the community-funded and supervised *Heder*, and the chapter dedicated to it covers all aspects of formal schooling. Here and elsewhere, the changes and expansion of communal institutions and voluntary societies as well as their involvement with children are particularly important. The roles of children in the public sphere are studied through an analysis of children's involvement in synagogue life and rituals. As the most central public institution, synagogue life offered many interactions between children and the adult community. The presence of children in the synagogue led to the establishment of many ceremonies with roles for children as part of the yearly liturgical cycle. Children were also present and involved in the celebrations of life-cycle rituals and holidays, and the last chapter is dedicated to the incorporation of children into these events.

The author also examines the lives of both poor and orphaned children, and the upbringing of girls. While this project is concerned mostly with the lives of children, it offers new insights into our general understanding of early modern Jewish communities, examining the work and functions of communal institutions and the formation of charity societies and organizations.

Abstract

This book offers a comprehensive picture of children's lives and community structures in Ashkenazic communities in early modern Europe, in the context of the study of contemporary childhood in Christian European communities. Investigating the Jewish community from the point of view of children deepens our understanding of family ties, work, daily practices, and play. Children appear in many sources, indicating that early modern Jews thought about children, acted for and with them, and regarded them as an integral part of their families and communities. In contrast to the conclusions of earlier scholars who regarded children as marginal, neglected, and not present in sources, this author argues that the society of early modern Ashkenaz had a well-defined concept of childhood and an understanding of the nature of children. They were seen as individuals with particular levels of perception, who understood the world through simple images and clear illustrations and who connected to more sophisticated ideas through physical objects. Childhood was supposed to be a time of learning, and accordingly all children were expected to engage in some form of formal or informal education. Children were seen as individuals in need of special care and attention, not only by their parents but also by the community and its institutions.

The book begins with the private sphere, situating children in the context of the familial and domestic realms. The practical, daily, and economic aspects of the upbringing of children are examined alongside the emotional and sacred aspects of family and the treatment of children.

Domestic education, vocational training, and formal schooling in the *Heder* occupied most of children's time. Accordingly, two chapters are dedicated to these topics. The much neglected topic of domestic education is studied in detail, as are Jewish versions of apprenticeship and service. The early modern

B. Celebrations	266
1. Community Celebrations between Adults and Children	268
2. Children's Holidays: The 15th of Shvat, the 15th of Av and Lag ba-Omer	275
C. Children, Rituals and Celebrations	277
1. Inside and Outside	277
2. Children between Order and Disorder	278
3. Children and Social Ties	279
Conclusions: Children and Childhood in Early Modern Ashkenaz	281
A. Concepts of Childhood	281
1. The Unique Nature of Children's Perception	282
2. Childhood as an Educational Process	282
3. Positive Perceptions of Children	283
4. Children as Active Agents	284
B. Children and the Community	284
1. Children as Needing Protection and Intervention	285
2. Children as an Integral Part of Society	285
Bibliography	289
A. Primary Sources	289
B. Secondary Literature	297
List of Illustrations	311
Index	313

1. Education and Talmud Torah Societies	177
2. Addressing Children's Misconduct	181
3. Orphans, between Family and Community	185
C. Children and Charity Societies	201
1. Membership	201
2. Children's Roles in Societies and Communal Organizations	203
D. Children and the Community in Early Modern Ashkenaz – Changing Relationships	206
1. Children and the Public Sphere	206
2. Children and Charity	207
3. Children between Family and Community	208
Chapter Five: Children and the Synagogue	211
A. Children in the Synagogue: Unwelcome Guests?	214
1. Toddlers and Girls	214
2. Unruly Behavior in the Synagogue	222
B. Infancy Rituals: First Encounters	223
1. Name Giving	223
2. The Bringing of the <i>Wimple</i>	225
C. Children's Customs in the Synagogue	227
1. Customs Unique to Children	229
2. Children and the Torah Scroll	234
D. Children and the Synagogue in Early Modern Ashkenaz	244
1. Center and Margins	245
2. Community and Family	246
3. Diversified Liturgy	248
Chapter Six: Life Cycle Rituals and Celebrations	250
A. Life Cycle Rituals	250
1. The Bris and the Night before the Bris	252
2. The Hollekreich Ritual	257
3. Weddings	261

Chapter Two: Domestic Education and Vocational Training	85
A. Early Education	86
B. Religious Education and Domestic Devotion	88
C. Domestic Education	98
D. The Education of Girls	102
E. Vocational Training and Apprenticeship	106
F. Work and Service in Others' Households	111
G. From the Household to the World: The Changing Place of the Family in the Early Modern Period	115
 Chapter Three: Schooling	 120
A. The School Initiation Ritual	120
B. The <i>Heder</i>	129
C. Jewish Schools in Historical Context	131
D. The Students	135
1. Girls in the <i>Heder</i> ?	138
2. Other Absent Students	142
E. The Physical Settings	144
F. The Framework of Schooling	147
1. Numbers of Students and Schedules	147
2. Vacation Days	151
G. Learning Materials	153
1. Books and Learning Aids	160
2. Corporal Punishment	161
H. The <i>Heder</i> : A Reevaluation	163
Appendix	167
 Chapter Four: Children and Communal Institutions	 171
A. Voluntary Societies and Communal Institutions in Early Modern Ashkenaz	172
1. Voluntary Societies and Charity Organizations	175
B. The Care of Children	177

Table of Contents

Acknowledgments	9
Introduction	13
A. Childhood as a Topic of Scholarly Interest	14
B. The State of the Field: The Study of Children and Childhood in Jewish Societies	17
C. Definitions: Time, Space, Childhood	19
D. Methodology and the Historical Study of Childhood	25
E. Sources	28
F. An Outline of the Book	30
Prelude: A Day in the Life of a Child	35
Chapter One: Children and the Family	43
A. The Structure of the Early Modern Ashkenazi Family	45
1. Number of Children in the Family	47
B. Children and the Family: Ideals and Reality	49
1. Children's Physical and Emotional Care	51
2. The Upbringing of Children: Economic Aspects	58
3. Abuse, Neglect, Abandonment and Murder	59
C. Blessing of the Children as the Sacred Dimension of the Family	63
D. Children and Other Relatives	70
1. Siblings	72
2. Grandparents	74
3. Aunts and Uncles	78
4. Stepparents	80
E. Children and Familial Ties in the Early Modern Period	83

Editorial Board

Prof. Immanuel Etkes (chair.), Prof. Elisheva Baumgarten, Prof. Motti Golani,
Mr. Yehezkel Hovav, Prof. Yaacov Shavit, Mr. Zvi Yekutieli, Prof. Motti Zalkin

Director of publications: Maayan Avineri-Rebhun

Editor in chief: Yehezkel Hovav

Hebrew editing: Reut Issachar

Production editor: Tanya Schramm

The publication of this book was made possible by grants from

The Ministry of Culture and Sport – Culture Authority

Leo Baeck Institute Jerusalem

Yoran-Szzyrwer Endowment Fund in Memory of their Parents Hannah and Shmuel,
Tel Aviv University

The Porter Institute for Poetics and Semiotics, Tel Aviv University

ISBN 978-965-227-349-9

Catalogue No. 185-677

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2018

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or
by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any
information storage or retrieval system, without permission in writing from the
publisher.

Typesetting: Ronit Gilad

Printing: Maor Wallach Press Ltd.

In Their Own Way

Children and Childhood in Early Modern Ashkenaz

Tali Miriam Berner

The Zalman Shazar Center
Jerusalem

In Their Own Way

Tali Miriam Berner